

Н.О. Сералы¹
Б.С. Сиздиков²
А.А. Сералиев³

^{1,3} «Отырар мемлекеттік археологиялық қорық-музейі», Шәуілдір, Қазақстан
² Қожа Ахмет Ясауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан
(E-mail: ¹nice.seraly@mail.ru, ²bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz, ³ali.seraliev@mail.ru)

Фараб оазисіндегі Оғыз мемлекетінің саяси орталықтары

Аңдатпа. Ерте ортағасырларда Қазақстанның оңтүстік өңірлерінде қала мәдениеті қарыштап дамыған. Сырдария өзенінің орта ағысындағы отырықшылық пен көшпелі мәдениеттің астасып жатқан жерінде көптеген ұлт тайпалар мекеніне айналған. Ортағасырда құрылған көптеген мемлекеттер егіншілігі, сауда-саттығы дамыған қала мәдениеті өркендеген Сыр алабындағы жерлерді өздерінің құрамына қосып алуды көздеген. Саманид, Қарлұқ, Қарахан мемлекеттері бұл жерлерге өз үстемдіктерін орнатып қала мәдениетін дамытуға ден қойған. Оғыз тайпалары Сырдың орта ағысындағы жерлерді жаулап алып үлкен держава негізін қалағанда, қала мәдениетінің мемлекеттің өсіп-өркендеуіне үлкен қозғаушы күш ретінде қабылдаған. X ғасырда Сырдың орта ағысындағы жерлерді өзінің қарамағына бағындырған оғыз мемлекеті, өз державаларын нығайту мақсатында және жаулап алған жерлерді басқару тиімділігін арттыру мақсатында Фараб оазисіндегі бірнеше қалаларды өздерінің саяси орталықтарына айналдырған. Оғыз билеушілері қала мәдениеті дамыған Сыр бойындағы қалаларды күйретпеген, қайта олардың дамуына өз үлестерін қосқан. Ортағасырлық араб, парсы жазба деректерде Оғыз мемлекеті туралы айтылғанда олардың саяси орталықтары Сырдың төменгі ағысындағы қалалар айтылады. Жаңадан қалыптасқан Оғыз мемлекетінің саяси орталығы Жаңа-қала (Дих-и-нау, Шахркен) Жанкент қаласы көп айтылады. Сырдың орта ағысында орналасқан оғыз қалалары туралы деректер өте аз қамтылғандықтан, аталған тақырып аясында ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізіп, Оғыз мемлекетінің саяси орталықтарын анықтап ғылыми айналымға енгізуді жөн санадық. Мақалада оғыз мемлекетінің саяси орталықтарына, қалаларға байланысты жазба деректерге, археологиялық ғылыми-зерттеу жұмыстарының нәтижелеріне тоқтала отырып, Оғыз мемлекеті тұсындағы қалалардың құрылымына ғылыми талдау жасалынып, орталықтардың маңыздылығы анықталды.

Түйін сөздер: Фараб оазисі; Орта Азия; Сырдария; Оғыз мемлекеті; орта ғасыр; ортағасырлық қалалар.

<https://doi.org/10.32523/2616-7255-2020-132-3-55-67>

Кіріспе. Ерте ортағасырда Сырдарияның орта ағысындағы жерлер суландыру жүйесі дамыған, қала мәдениеті өркендеген оңтүстік өңірдегі экономикалық маңызы зор егіншілік аймақтың орталығы болды. Сырдария алабында егіншілік пен жер өңдеу мәдениеті ерте кезден (VI-VII ғғ.) бастап дамып, X ғасырда күрделі суландыру жүйесінің

дамығандығының нәтижесінде егіншілік шаруашылығының биік көрсеткішіне жеткен. Тарихи деректерде Сырдарияның орта, төменгі ағысындағы жерлерде егіншілікпен айналысатын және жартылай көшпенді халықтар тығыз орналасқандығы көрсетілген. Халық тығыз орналасқан аймақтарда, қала мәдениеті айтарлықтай

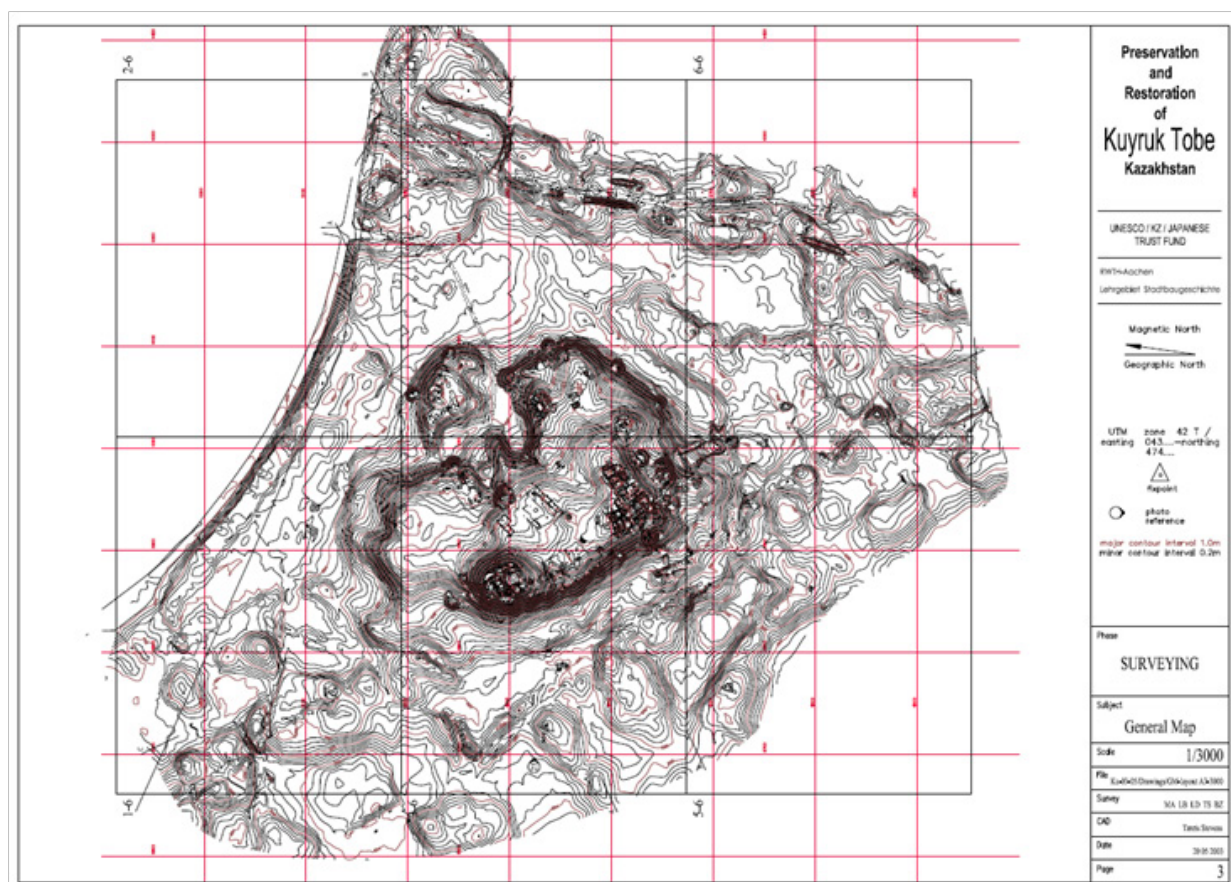
дамыған. Бұл қалалардың тарихы мен өсіп-өркендеуіне жартылай отырықшы, жартылай көшпенділікке бейімделген қаңды, оғыз, қыпшақ, т.б. тайпалардың ықпалы жоғары болды. Бұл көшпенді тайпалар отырықшылыққа бейімделе отырып, мемлекеттің өсіп-көркеюіне қалалардың атқаратын рөлін, маңыздылығын пайымдай білген. Сыр бойындағы қалалар түрлі тарихи оқиғаларға байланысты біресе гүлденіп, біресе құлдырау кезеңдерін бастан кешірді. Тарихи оқиғалар желісінде көптеген қалалар өз кезеңінде белгілі бір мемлекеттің қарамағындағы көшпенді және отырықшылық мәдениеті тоғысқан аймақтан бас қаласы қызметін атқарған.

X ғасырда Сырдың орта ағысындағы жерлерді өзінің қарамағына бағындырған Оғыз мемлекеті, өз державаларын нығайту мақсатында және жаулап алған жерлерді басқару тиімділігін арттыру үшін бірнеше

қалаларды өздерінің саяси орталықтарына айналдырған. Оғыз билеушілері қала мәдениеті дамыған Сыр бойындағы жерлерді күйретпеген қайта олардың дамуына өз үлестерін қосқан. Ортағасырлық жазба деректерде Сырдың орта ағысында орналасқан оғыз қалалары туралы деректер өте аз қамтылған.

Кедер (Құйрықтөбе) қалажұрты. Оғыз мемлекеті құрылғанға дейін Фараб оазисіндегі басты саяси орталық Отырар қаласы болған. X ғасырдағы деректерде, Мұхамед ал-Истахри жазбасында Субаникенттен Бараб округінің бас қаласы Кедерге дейін екі күндік жер екендігі келтірілген. Ибн-Хаукалдың деректерінде Испиджаб округіне жақын орналасқан қалалар ретіне Кедер де аталады, және бұл деректерде Отырар аталмайды [1, 78-79 б.].

Мақдиси қалдырған деректерде, Кедер Фараб округіндегі бой көтерген жаңа қала

Топография-1. Кедер (Құйрықтөбе) қалажұртының топографиясы

ретінде аталып, онда орталық мешіт барлығы және жергілікті халықтар арасында дінаралық қақтығыс болғандығы көрсетілген [2, 234 б.]. Кедер қаласындағы жергілікті халықтардың өзара қақтығысы туралы толығымен баяндалмаған, шамасы бұл қақтығыс жергілікті халықтар мен Сырдың орта ағысын жаулап алған оғыз тайпаларымен болған қақтығыс болуы мүмкін. Кедер қаласының негізі Оғыз мемлекеті құрылғанға дейін қаланған, және саманиліктер билігі кезінде мұнда ислам діні кеңінен тарала бастаған. Оғыз тайпалары ислам дінін қабылдағанға дейін отқа, пұтқа табынған, шамасы жоғарыда айтылған кішігірім қақтығыс исламды ұстанған жергілікті халықтар мен кейбір оғыз тайпаларының арасында болуы мүмкін.

X ғасырда Кедер қаласы Фараб округінің бас саяси экономикалық орталық болуының себебі, бұл жерлерге Оғыз мемлекетінің нығайуының әсерінен. Оғыз билеушілер жергілікті халыққа қысым көрсетпей, Сырдың орта ағысындағы дамыған қала мәдениетінің көркеюіне қолдау көрсете отырып,

экономикалық жағынан дамуына ықпалын тигізген. Сырдария өзенінің алабы мен Қаратау бөктеріне дейінгі жерлерге билігін жүргізген оғыз жағбулары осы жерлерді басқару үшін саяси орталықтар құрған. Кедер қаласы Фараб округін басқаруға тиімді саяси орталықтың бірі болған.

Ортағасырлық деректерге сүйене отырып, археологтар Кедер қаласының қирандысының орнын толық анықтаған. Қиранды орны Отырар қалажұртының солтүстік-батысында 5 км қашықтықта орналасқан қазір Құйрықтөбе атауымен белгілі тарихи ескерткіш (Топография-1). Құйрықтөбе қалажұрты 1951 жылдан бастап археологиялық зерттеу жұмыстары жүргізіле бастаған. Ауқымды қазба жұмыстары 1981 жылы жүргізіліп шахристан, цитадель аумақтарында VII-XII ғғ. кезеңдерін қамтитын құрлыс орамдары қазылып аршылды [3, 163 б.].

Шахристан аумағында жүргізілген жұмыстар барысында тұрғылыққа арналған тұрғын жайлармен қатар, көпшілікке арналған қаланың орталық жұма мешітінің

Сурет-1. Кедер (Құйрықтөбе) қалажұртының әуеден көрінісі

орны анықталды. Мешіт қабырғалары күйдірілген кірпіштермен қаланған, ғимараттың жалпы көлемі 36,5x20,5 м, қаланың құлдырау кезеңінде жергілікті тұрғындар қаланы жартылай тастап кеткен кезінде мешіттің құрылыс қабырғалары XIII-XIV ғғ. мұсылман зираттарының қабір құрылысына бұзылып алынған. Қазба барысында алынған материалдарды сараптау нәтижесінде мешіт X-XII ғғ. тән екендігі нақтыланған (Сурет-1).

Цитадель аумағында жүргізілген қазба барысында салтанат сарайының орны аршылды. Қазба барысында ғимарат ішін қаптаған шала өртенген ағаштан жасалынған әрлеуіш тақталардың қалдықтары табылды. Бұл тақталарда түрлі стильде жасалынған өсімдік тәрізді өрнектер мен құдай бейнелері ойылып салынған. Зерттеулер нәтижесінде бұндай бейнелер Пенжикент, Гиссар жоталарынан табылған бейнелерге өте ұқсас болып келетіндігі анықталды. Осы материалдардың негізінде зерттеушілер Кедер қалажұртында оттың, табиғаттың тылсым күшіне табыну діни-нанамдары соғдылықтар арқылы тарағандығы туралы тұжырым жасаған. Осыған қарағанда соғдылықтар мәдениеті Сыр бойындағы халықтар арасында саудагерлер арқылы тарап, сол жерлердегі діни ағымдарына етене араласып кеткен. Оғыз дәуірінде ислам діні кең тарай бастағанмен, заратризм діні біраз уақытқа дейін тұрақтап тұрған [4, 27 б.].

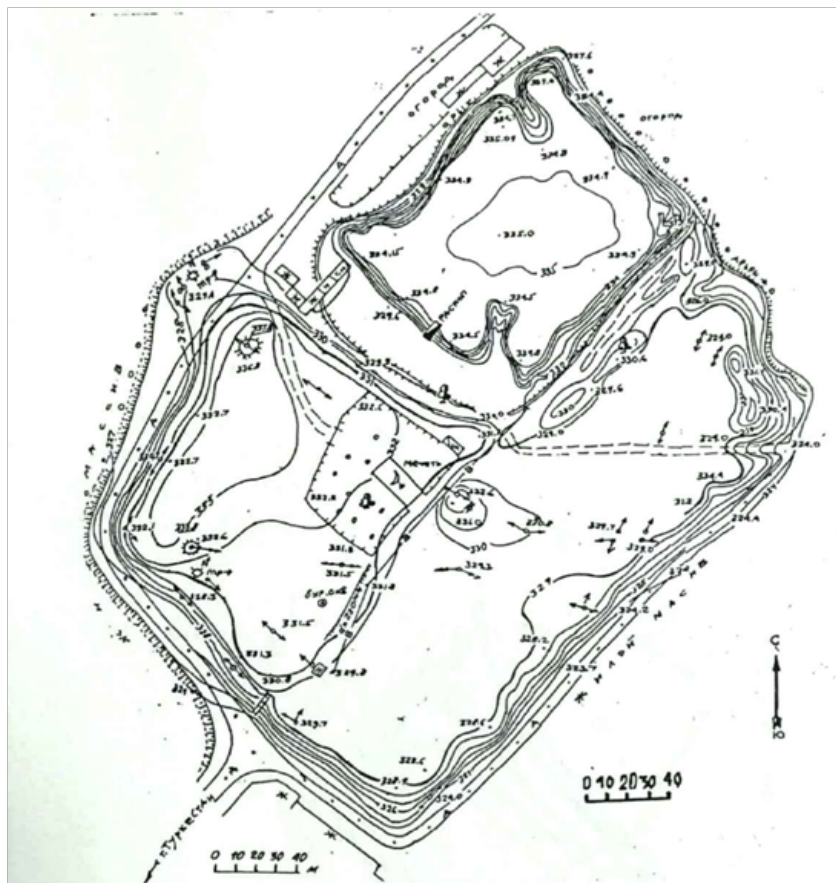
Оғыз державасының құлдырау кезеңінде Кедер қаласы да құлдырау кезеңін бастан кешірген. Қала Фараб округіндегі бас қала мәртебесін айрылып бұл өлкенің саяси орталығы ретінде қайтадан Отырар аталады. XII ғасырдың екінші жартысынан бастап қаланың негізгі бөлігі бос қалған және шахристан бөлігі мұсылмандық жерлеру орнына айналған. Кедер қалажұртының рабат бөлігінде тіршілік тоқтамаған, әсіресе, монғол шапқыншылығынан кейін бұл жерлерде өндіріс ошақтары қайта көркейген. Археологиялық зерттеулер нәтижесінде, Құйрықтөбенің рабат аумағынан кірпіш күйдіретін өндіріс орындары анықталынды. Шеберхана бірнеше кірпіш күйдіретін

ошақтар мен тұрғылыққа арналған тұрғын үй орамдарына тұрады, шеберхана XIII ғасырдың екінші жартысынан бастап XIV ғасырға дейін қолданыста болған. Ескерткіштің оңтүстік-шығыс бөлігінен рабат аумағынан Құйрықтөбенің негізгі суландыру каналының бойында темір ұсталарының шеберханалары болған. Үлкен аумақты алып жатқан темір ұсталарының орамынан бірнеше шеберханалардың орны мен бірнеше жанұяға тиесілі тұрғын үй орамдары анықталынған. Әр шеберхананың өзіндік функциясы болған, бір шеберханада тұрмысқа қажетті темір бұйымдарын жасаса, екіншісінде арнайы рудалардан темір қорғасын бөліп шығаратын болған [5, 178-187 б.].

Кедер қаласы X-XII ғғ. Фараб округіндегі үлкен сауда мен өндіріс орындары шоғырланған орталық болған, қазба нәтижесінде бұл толық анықталынды. Оғыз державасы ыдырап қаланың негізгі бөлігі бос қалғанымен оның рабат аумағында тіршілік тоқтамаған.

Қарашық қалажұрты. Ортағасырда Сырдарияның орта ағысындағы жерлерде бірнеше округтер мен оларды басқаратын саяси орталықтары болған. Оғыз мемлекеті кезінде сондай округтердің бірі Түркістан, жазба деректерде бұл округ пен оның саяси орталығы Шавғар қаласы туралы көп қамтылған. Оғыз мемлекеті құрылғанда округтың саяси орталығы Шавғар емес Қарашық (Каражук) қаласы болған. Ортағасырлық деректерде Қарашық қаласы туралы деректер көп кездеспейді, тек М. Қашқаридың еңбегінде ғана «Каражук Фараб атауы оғыз қалаларының бірі» екендігі келтірілген [6, 450 б.]. Шамасы түрлі саяси жағдайларға байланысты Фараб округінің аумағы (шекарасы) өзгеріп отырған, М. Қашқаридың жазбасына қарағанда Түркістан өлкесі Фараб округінің аумағына кіргендігі сөзсіз.

XI ғасырда Сырдария өзенінің солтүстік-шығысында жатқан тау жоталары Қарашық атауымен аталған және оғыз тайпаларының негізгі шоғырланған жері Сырдарияның орта ағысындағы жерлер мен Сығанақ қаласының

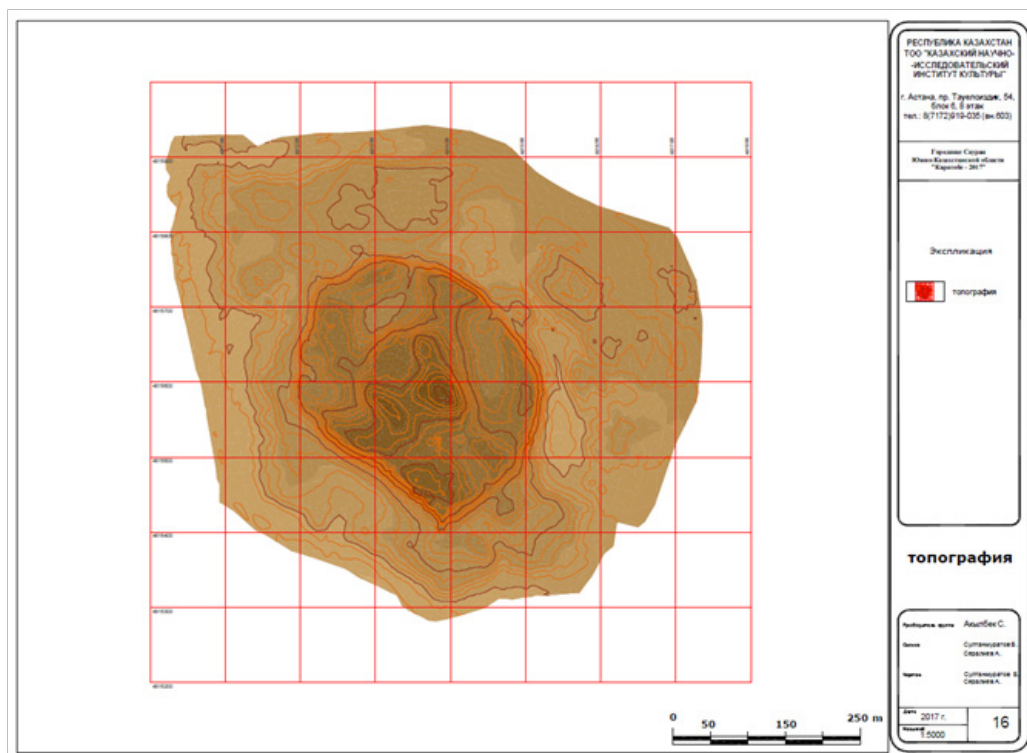
Топография-2. Қарнақ қалажұртының топографиясы
(Қарнақ елді мекенінің тарихы мен топонимикасы)

маңы болған. Қарашық Қаратау жотасының ежелгі атауының бірі, осы жерден түркімен-сұлжуктері Хорезім жеріне қарай ойысқан, Қарашық және Сығанақ жері түркімен сұлжіктерінің негізгі отаны ретінде аталады [6, 174 б.].

Ортағасырлық деректердің аздығынан Қарашық қалажұртының орны ұзақ уақытқа дейін нақтыланбай келді. Көптеген зерттеушілер қала орнын Түркістан қаласының оңтүстік-шығысында 8 км қашықтықта орналасқан Шойтөбе (Шавғар) ескерткіші деп келген. Соңғы археологиялық зерттеулер барысында Қарашық қалажұрты Түркістан қаласының солтүстігінде 6 км қашықтықтағы Қарашық өзенінің оң жағалауында орналасқан Төрткүл I ескерткішінің орны екендігі нақтыланды [8, 56-57 б.].

Қарнақ қалажұрты. М. Қашқаридың жазбаларында оғыз қалалары ретінде Қарнақ

қаласы да аталады, бірақ бұл қаланың орналасқан жері көрсетілмейді. Мақдиси жазбаларында Қарнақ, Шавғар мен Сауран қалаларының ортасында орналасқандығы келтірілген. XVII ғасырдың аяғында, Федор Скибин мен Матвей Трошин Қазақстан мен Орта Азияға барған сапары барысында жазылған күнделігінде, Қарнақ қалажұрты жайында мәлұматтар кездеседі [9,80]. Зерттеушілер арасында қаланың нақты орналасқан жері туралы пікірталастар көп болған, Е.И. Агеева мен Г.И. Пацевичтің зерттеулерінде, Қарнақ қаласының орны Шорнақ елді мекенінің маңындағы Садық-Ата (Сейдақ) ескерткіші деп нақтылағын. Сонымен қатар, аталған археологтар Қарнақ қалажұртында қазба жұмыстарын жүргізді, бірақ белгілі бір қорытынды шығара алмады (Топография-2). XIX ғ Түркістан әскери округінің картасында бұл төбе Шорнақ деп

Топография-3. Қаратөбе қалажұртының топографиясы.

аталған, осы деректерге сүйене отырып, Шорнақ Қарнақ атауының диолектикалық өзгертілген түрі деп тұжырымдаған [10, 104 б.].

К.М. Байпақов Қарнақ қалажұртында жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары барысында табылған материалдарды негізге ала отырып, Шорнақ (Садық-Ата) қалажұртында VIII ғ. тіршілік тоқтағандығын айта келе, Қарнақ қалажұртының орны Атабай ауылының маңындағы Ишкент қалажұрты деп пайымдаған [11, 27 б.]. Осы Қарнақ қаласында XIV ғ. Әмір Темірдің бұйрығымен Қожа Ахмет Яссауи кесенесіне арнап қоладан тайқазан құйылған.

Сауран қалажұрты. Сырдың орта ағысындағы үлкен ортағасырлық қаланың бірі Сауран (Савран) болған, қала туралы X-XII ғғ. тарихшылары ал-Истахри, Ибн-Хаукаль, ал-Мақдиси, Якут ал-Хамави деректерінде кездеседі. М. Қашқари жазбаларында Сауран (Сабран) оғыз қалаларының бірі ретінде аталады [11, 409 б.].

Мақдиси жазбаларында қала туралы мынадай дерек келтірілген; «Сауран үлкен

қала айналасы жеті қорған қабырғасымен қоршалған, қабырға сыртында рабат орналасқан, қаланың ішкі бөлігінде орталық мешіті бар. Сауран оғыздар мен кимақ иеліктерін бөліп тұрған шекаралық, қорғанысы мықты қала, мұнда оғыз саудагерлері сауда-саттықпен айналысу мақсатында және бейбіт келісім жүргізу үшін келетін болған» [2, 234 б.].

Сырдың орта ағысында Оғыз мемлекетінің негізі қаланған кезде Сауран Сырдың төменгі ағысындағы жерлермен байланыстыратын шекаралық қала болған. Оғыз мемлекеті кемеліне келгесін ауқымды жерді тиімді басқару үшін оң қанат, сол қанат (Ескі Гузия, Жаңа Гузия) болып екіге бөлінген. Осы екі қанаттың арасындағы шекаралық қала Сауран болуы мүмкін.

Ертедегі атауы сақталынып қалыңған ескерткіштердің бірі - ол Сауран. Қазіргі біз білетін Сауран қалажұртының негізі XIII ғасырда қаланған, ал монғол дәуіріне дейінгі қаланың орны қазіргі Сауран қалажұртының шығысында 3 км қашықтықта орналасқан Қаратөбе ескерткіші екендігі археологиялық

зерттеулер барысында анықталынған (Топография-3). XI ғ. екінші жартысында қыпшақ мемлекетінің жаугершілік соғыстары барысында қала қиратылып, біршама уақыттан кейін қазіргі Сауран қаласы қайтадан бой көтерген.

Жоғарыда аталынып өткен ескерткіштер оғыз дәуіріне дейін өркендеп өсіп отырған, оғыз қағанаты құрылғанда бұл қалалар Сырдарияның орта ағысындағы маңызы зор саяси орталықтарға айналған, монғол дәуірі кезінде де өз маңыздылықтарын жоғалтпаған.

Оғыз державасы нығайған шағында Сырдарияның сол жағалауындағы жерлерді бақылауда ұстау үшін және сауда-саттықты нығайту мақсатында бірнеше қалаларды өздерінің басты саяси экономикалық орталықтарына айналдырған. Ол қалажұрттар бізге өздерінің ортағасырлық тарихи атауларымен белгілі.

Сүткент қалажұрты. Өзінің ежелгі тарихи атауын сақтап қалған ортағасырлық Сүткент қалажұрты Сырдария өзенінің орта ағысындағы, сол жақ жағалауында орналасқан кезінде қала мәдениеті дамыған үлкен қалалардың бірі болған. X-XIII ғғ. Сүткент қаласы Фараб аумағындағы бай қалалар тізіміне кірген және мал шаруашылығы өркендеген Келес даласындағы аймақ пен Фараб уәлаятының тығыз байланыстырған экономикалық орталық болды. Сүткент қаласы маңызды егіншілік пен мал шаруашылығының тоғысқан жері болғандықтан кейбір ортағасырлық тарихшылар қаланы сол кездегі өркендеген Фараб (Отырар) және Тараз қалаларымен деңгейлес қала ретінде атап өтеді [12, 74 б.].

Ортағасырлық тарихшылардың жазбаларында Сүткент қаласы туралы деректер аз қамтылған. X ғ. тарихшысы ибн Хаукалдың еңбегінде (Китаб ал-масалик в ал-мамалик) Сүткент Испиджаб аймағындағы қала ретінде аталады [1, 79 б.]. Бірақ бұл деректе нақты қандай мемлекет құрамына кіретіндігі айтылмайды.

Махмұд Қашғаридың жазбасында Сүткент (Ситкун) оғыз қалаларының бірі ретінде аталады [11, 414 б.]. Осы жазбаға қарап Сүткент X-XI ғғ. Сырдарияның орта

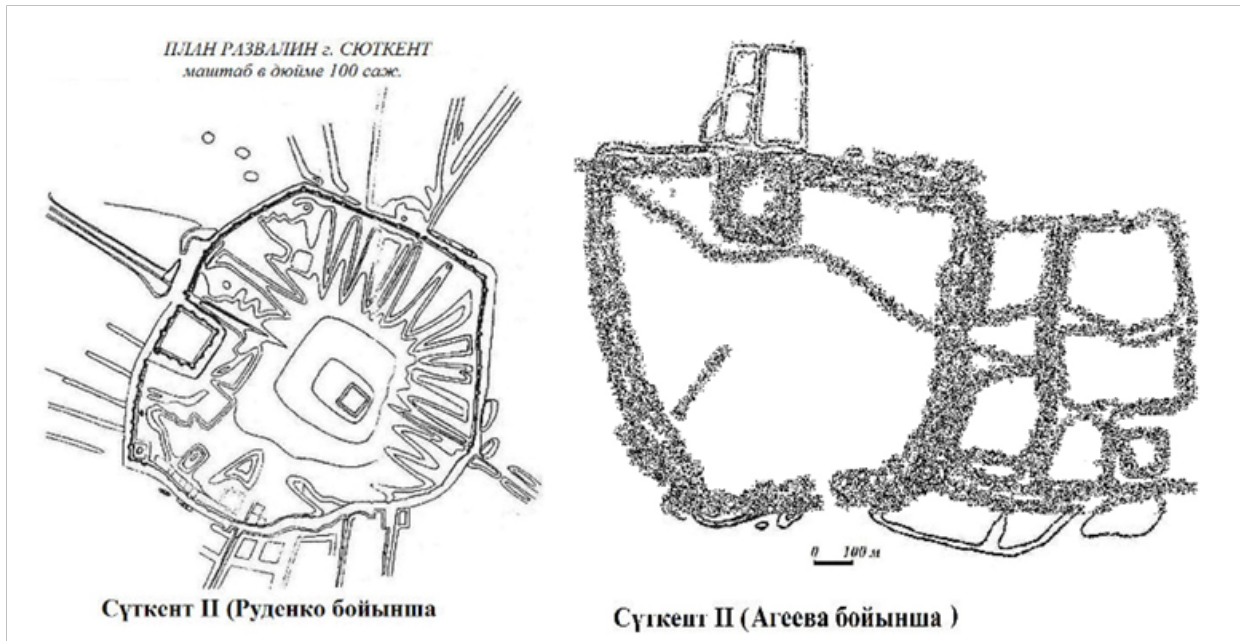
ағысында құрылған оғыз мемлекетінің басты қалаларының бірі болғанын білеміз. Оғыз мемлекеті кемеліне жетіп өркендеген кезде бұл қала мемлекеттің Мауеренахр жерімен байланыстыратын шекаралық қала қызметін атқарды. Қала орны Мауеренахр мен Сырдың бойындағы қалалармен экономикалық сауда қатынасын байланыстыратын жол торабының тоғысқан жері еді.

Басқа деректерде Сүткент оғыздарға тиесілі қала екендігі айтылмайды, тек Сырдарияның сол жағалауындағы Фараб аймағына кіретін қала ретінде Весижбен (Оқсыз) қатар аталады және ортағасырда Сүткент маңында ислам дінін қабылдаған оғыз, қарлұқ тайпалары мекендегені туралы деректі кездестіруге болады [2, 234 б.].

Оғыз тайпаларының Сырдария өзенінің сол жағалауында мекендегендігі туралы X ғ. деректерінде айтылған. Ал Сүткент Мауеренахр мен көшпенді түрік-оғыз тайпалары арасындағы шекаралық қала екендігі ал-Истахри жазбаларында келтірілген [7, 74 б.].

Жалпы араб және иран деректерінде Сырдарияның сол жағалауындағы керуен жолы бойындағы қалалар ретінде тек Сүткент пен Весидж ғана айтылады. Ортағасырлық деректерде бұл екі қаланың аталуын Е.И. Агеева, Г.И. Пацевич өз еңбектерінде түсіндірме берді. Сол кездерде Мауеренахр жерімен жүргізілген сыртқы сауда аталған екі қала арқылы жасалған, ал ішкі сауда жергілікті саудагерлер арқылы іске асырылған. Сондықтан араб, иран тарихшылары сыртқы сауда байланысының орталықтары болған Сүткент, Весидж қалалары туралы нақты ақпаратты білгенімен, ішкі сауда жолында орналасқан қалалар мен кішігірім елді мекендер туралы мәлімет білмегендігінен олар туралы ештеме айтылмайды.

Сүткент қаласы туралы деректер XV ғ. жазбаларында Әмір Темір 1404/05 ж қыс айында Самарханнан Отырарға сапары барысында осы қалаға тоқтағандығы айтылады. [13, 224 б.]. Әмір Темір 1405 жылы Қытайға үлкен әскери жорық жасау үшін Отырар қаласына өзінің әскерін топтастырған.

Сурет-2. Сүткент қалажұртының планы

Осы жорыққа дайындық барысында ұлы әмірші сырқаттанып 1405 жылдың қыс айында Отырар қаласында қайтыс болды.

Қазіргі таңда Сырдарияның сол жағалауында Қаракөл көлінің алабында Сүткент атауымен аталатын екі ортағасырлық қала орындары бар. Сүткент I қалажұрты қазіргі Сырдария өзенінің сол жағалауында, қазіргі Сүткент ауылының солтүстік-батысында 2 км қашықтықта орналасқан. Ескерткіш жалпы жоспарда жартылай шеңберлі болып келеді, шахристан қамал қабырғасы биіктігі 2 м жал күйінде сақталған. Қаланың солтүстік-батыс бөлігіне таман ішкі қорған цитадель орналасқан. Жалпы жоспарда төртбұрышты көлемі 150x150 м, бұрыштары дүниенің төрт тарапына бағытталына орналасқан цитаделдің жалпы биіктігі 8 м (Сурет-2).

Сүткент II ескерткіші қазіргі Сүткент елді мекеннің аумағында Сүткент I ескерткішінің шығысында 1,5 км аралықта орналасқан. Жоспарда бесбұрышты, ескерткіштің жалпы биіктігі 1,5 м, ескерткіштің орталық бөлігінде сол замандағы құрылыс орындарының іздері байқалады [14, 340 б.]. Бұл ескерткіш қазіргі таңда құрылыс жұмыстарын жүргізу

барысында барынша бүлініп, жермен-жексен болған (Сурет-2)

Сүткент I қалажұртын алғаш рет орыс зерттеушісі 1900 жылы О.А. Руднев зерттеген. Кейіннен, Ресей патшалығының зерттеушісі И.А. Кастеньенің 1910 жылы жарық көрген «Қазақ даласы мен Орынбор өлкесінің көне ескерткіштері» еңбегінде Сүткент I қалажұртының толық топографиялық сипаттамасы жазылды. Ескерткішке археологиялық қазба жұмыстарын 1949 жылдары ОҚАЭ мүшелері А.Н. Берштамның жетекшілігімен жүргізді.

Ескерткіш аумағының бірнеше жерінен бақылау қазбалары салынып, жалпы топографиялық жоспары жасалды. Солтүстік-батыс бөлігінде орналасқан қала орталығы мен шахристан бөлігі терең ормен қоршалған. Цитаделге кіретін бас қақпа солтүстік-батыс қамалқабырғасының ортатұсында орналасқан. Қаланың шахристан бөлігіне негізгі солтүстік-шығыс және оңтүстік-шығыс қақпалары арқылы кірген. Археологиялық қазба жұмыстары барысында Сүткент I қалажұрты I-XIII ғғ. өмір сүргендігі анықталса, Сүткент II қалажұрты XIV-XVIII ғғ. кезеңдерінде өмір сүргені белгілі болды [10, 120 б.].

1949 жылғы зерттеулерден кейін араға ұзақ уақыт салып 2009 жылы мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында Сырдарияның сол жағалауында орналасқан тарихи ескерткіштерге археологиялық барлау жұмыстары жүргізілді. Зерттеу барысында алынған нәтижелерді сараптай отырып, экспедиция жетекшісі Д.А.Талеев Сүткент қалажұртының орнын үш мәрте ауыстырылғандығы туралы өз тұжырымын жасады. Қаланың алғашқы бой көтерген жері Сырдың сол жағалауындағы Сүткент I ескерткішінің солтүстік-батысында 2 шақырым қашықтықта орналасқан Ақтөбе I ескерткішінің орны деп есептейді [15, 129 б.].

Ақтөбе I ескерткіші – 1949 жылғы экспедиция барысында зерттелген тарихи орындардың бірі. Зерттеу барысында ескерткіштің цитадель, шахристан, рабат аумақтарында бірнеше жерден археологиялық қазба жұмыстары жүргізілген болатын. Қазба жұмыстары барысында көптеген жәдігерлер табылып, сараптау нәтижесінде Ақтөбе I қалажұртының төрт мәдени қабаттан тұратындығы анықталған. Бірінші мәдени қабаты б.з. IV-V ғғ. екінші VI-VIII ғғ. үшінші IX-XI ғғ. төртінші XI-XIII ғғ. кезеңдерін қамтиды. Қала XIII ғ. алғашқы ширегінде түрлі саяси оқиғаларға байланысты Орта Азия жеріндегі басқа да қалалармен бірге тіршілігін біржола тоқтатқан [16, 120 б.].

Ақтөбе I, Сүткент I қалажұрттары бір мезгілде мәдениеті өркендеп, бір мезгілде тіршілігі тоқтаған. Сондықтан Сүткент қалажұртының алғашқы бой көтерген орны Ақтөбе ескерткішінің орны деген еш қисынға келмейді.

Сүткент I қалажұрты Сырдария өзенінің орта ағысында орналасқан қалалардың ең үлкені, қала ортағасырда Испиджаб, Фараб аймақтарын Мауренаһр жерімен басланыстыратын маңызды орталық қызметін атқарды. Сүткент I қалажұртында XIII ғ. алғашқы кезеңінде тіршілігі тоқтаған, осы уақыттарда Орта Азия жерінде түрлі саяси оқиғалар кезеңін бастан кешірді. Қарақытай мемлекеті мен (батыс ляу патшалығы), найман Күшлік хан және Хорезм шахы

Мұхаммедтің арасындағы соғыстар, монғол шапқыншылығы өркендеген қала мәдениетіне үлкен зардабын тигізді. Алайда, Сүткент I қалажұртының ортағасырлық деректерде Хорезм шахы Мұхаммедтің жаугершілік соғыстары барысында немесе монғол шапқыншылығы кезінде қиратылғандығы туралы жазбалар кездеспейді. Тіршілігі тоқтаған қалажұрт араға біраз уақыт салып XIV ғ. қайта тұрғызылды. Нақты қай әміршінің бұйрығымен және қай мемлекеттің тұсында қайта бой көтергендігі белгісіз. Қайта тұрғызылған Сүткент қалажұрты бұрынғыдай көлемі үлкен өркендеген қала болмаса да, өзінің географиялық орнының қолайлылығына байланысты, Сырдария өзенінің сол жағалауындағы ірі орталықтың бірі ретінде өз маңыздылығын жоғалтпаған.

Рабат қалажұрты. Сырдарияның сол жағалауындағы ескерткіштер аз зерттелген, әрі соңғы зерттеулерге сүйеніп, оғыз мемлекетінің шекаралық қаласының бірі ретінде Рабат қалажұртын атауға болады. Рабат ескерткіші Сырдарияның сол жағалауында Маяқұм елдімекенінің оңтүстік-шығысында 7 км қашықтықта орналасқан. Ескерткіш туралы алғашқы деректер Н.В. Рудневтің еңбегінде айтылған, 1970 жылғы зерттеу барысында ескерткіштің IV-VIII ғғ. және XIV-XV ғғ. кезеңдеріне қатысты екендігі нақтыланған.

М. Қожа өзінің зерттеулерінде А. Қыраубаева, С. Қасқабасовтың еңбектеріне сүйене отырып, ортағасырда жазылған «Қисса-и Рабғузи» немесе «Қиссас-үл әнбия» шығармасының авторы Насреддин Рабғузидің туған жері «Рабатуғұз» атты елді мекенінің осы қазіргі Рабат ескерткішімен байланыстырады [17, 161 б.]. Рабат ескерткіші Сырдың сол жағалауындағы оғыз мемлекетінің шекаралық қаласының бірі болған, Рабат Бұқараға қатынайтын сауда жолының қауіпсіз болуын қамтамасыз етіп осы өңірдегі жерлерді бақылауында ұстауға мүмкіндік берген. Сырдың сол жағалауында Сүткент пен Рабат қалажұртының аралығында оғыз мемлекетінің шекаралық қызметін атқарған қалалар болғандығы анық. Мемлекеттің іргесін мықтап бекітіп, өзге

елдермен саяси байланысты нығайтуға, қол астындағы жерлерде мекендеген тайпаларға билігін жүргізу үшін Оғыз мемлекетінің саяси орталықтары болған қалаларды анықтау алдағы уақыт еншісінің мақсаты болып табылады.

Қорытынды. Қорытындылай келе, Оғыз мемлекетінің Фараб оазисінің саяси және әскери тарихында маңызды рөл атқарғандығы анықталды. IX ғасыр соңы мен XI ғасырдың бас кезінде оғыз тайпалары Сырдарияның орта ағысынан Еділдің төменгі бойына дейінгі ұлан-ғайыр территорияда мекендеген. Оғыз тайпаларының, тіпті, Орталық Қазақстан территориясында мекендегендіктері жайында мағлұматтар кездеседі. Оғыз тайпаларының территориясы көршілес отырықшы Хорезм, Мауераннахр және Хорасан аймақтарымен шектесіп жататын.

Жазба деректерде Оғыз мемлекеті тұсында Фараб оазисінде Отырардан басқа, Кердер, Весидж және Бұзық қалалары гүлдене бастады. Сонымен қатар, Шауғарда Яссы және Шағылжан, Қарнак, Қарашық және Шур (Сури) қалалары да гүлдене бастады.

Осы кезеңде қалаларда рабадтар қалыптаса бастады. Рабадтар қалалардың көлемінің ұлғайуына әсер етті. Қарастырылып отырған кезеңдегі қал құрылысының құрылымында жаңадан пайда болған элемент мешіт болып табылады. Бұған IX-XII ғасырлардағы жазба және археологиялық дереккөздері дәлел болуда. Себебі жазба деректерде қалаларды сипаттаған кезде, қалаларда мешіттердің орналасқандығы баяндала бастады, археологиялық деректер де бұл мағлұматтарды қуаттай түсуде.

X ғасырда Сырдың орта ағысындағы жерлерді өзінің қарамағына бағындырған Оғыз мемлекеті, өз державаларын нығайту мақсатында және жаулап алған жерлерді басқару тиімділігін арттыру үшін бірнеше қалаларды өздерінің саяси орталықтарына айналдырған. Оғыз билеушілері қала мәдениеті дамыған Сыр бойындағы жерлерді күйретпеген, қайта олардың дамуына өз үлестерін қосқан. Ортағасырлық жазба деректерде сырдың орта ағысында орналасқан оғыз қалалары туралы деректер өте аз қамтылған.

Әдебиеттер тізімі

1. Волин С. Сведения арабских источников IX-XVI вв. о долине реки Талас и смежных районах // Труды института истории, археологии и этнографии. -1960. - С. 78-79.
2. Бартольд В.В. Туркистан в эпоху монгольского нашествия / В.В. Бартольд. - Москва: Восточная литература, 1963. - 234 с.
3. Оңтүстік Қазақстан облысы тарихи және мәдениет ескерткіштерінің жинағы // Отырар ауданы. – Алматы. 2007. - 163 б.
4. Байпақов К.М. Құйрықтөбе ежелгі Кедер шаһары / К.М. Байпақов. - Алматы: Баур, 2005, - 27 б.
5. Акишев К.А., Байпақов К.М., Ерзакович Л.Б.. Отрар в XIII-XV веках. - Алматы: Наука, 1987. - 178-187 с.
6. Махмуд ал-Кашгари Диван Лугат ат-Турк / Махмуд ал-Кашгари. - Москва: Дайк-Пресс, 2005. - 450 с.
7. Агаджанов С.Г. Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX-XIII вв. - Ашхабад: Ылым, 1969. – 174 с.
8. Байпақов К.М. Вклад кочевников в развитие мировой цивилизации, сборник материалов международной научной конференции // Огузы, туркмены и сельджуки в городах Южного Казахстана. – Алматы, 2007. - 56-57с.
9. Байпақов К., Нұржанов А. Ұлы жібек жолы және ортағасырлық Қазақстан / К. Байпақов, А. Нұржанов. – Алматы: Атамұра, 1992. – 208 б.
10. Агеева Е.И., Пачевич Г.И. Из истории оседлых поселений и городов Южного Казахстана // Труды Института Истории, Археологии и Этнографии. – Алматы: 1958. – 104 с.
11. Махмуд ал-Кашгари Диван Лугат ат-Турк / Махмуд ал-Кашгари. - Москва: Дайк-Пресс, 2005. - 409 с.
12. Маргулан А.Х. Из истории городов строительного искусства древнего Казахстана // Издательство Академии Наук Казахской ССР. - Алматы: 1960. - 74 с.

13. Бартольд В.В. Работа по исторической географии // К истории орошения Туркистана - М.: Наука, 1965. - 224 с.
14. Археологическая карта Казахстана // Издательство Академии Наук Казахской ССР. - Алматы: 1960. - 340 с.
15. Талеев Д.А. Сүткент оғыздар қаласы // «Түркістан аймағындағы археологиялық ескерткіштердің сабақтастығы» атты Халықаралық ғылыми конференция материалдары. – Түркістан: 2017. - 129 б.
16. Максимова А.Г., Мерщиев М.С., Вайнберг Б.И., Левина Л.И. Древности Чардары - Алматы: Наука Казахской ССР, 1968. – 120 с.
17. Қожа М., Байсариева Г.О. Фараб-Отырар иелігінің Сырдарияның сол жағалауындағы елді мекендері // «Түркістан аймағындағы археологиялық ескерткіштердің сабақтастығы» атты Халықаралық ғылыми конференция материалдары. - Түркістан: 2017. - 161 б.

Н.О. Сералы¹, Б.С. Сиздииков², А.А. Сералиев³

^{1,3} «Отрарский государственный археологический музей-заповедник», Шауелдир, Казахстан

² Международный казахско-турецкий университет имени Х.А.Ясави, Туркестан, Казахстан

Политические центры государства Огузов в Фарабском оазисе

Аннотация. В раннем средневековье городская культура процветала в южных регионах Казахстана. Среднее течение реки Сырдарья, где встречаются поселения и кочевая культура стала родиной для многих племен. Многие государства, основанные в средние века, мечтали присоединить земли Сырдарьи, где процветали сельское хозяйство и торговля. Государства Саманидов, Карлуков, Караханидов утвердили свое господство в этих областях и сосредоточились на развитии городской культуры. Когда племена огузов завоевали земли в среднем течении Сырдарьи и основали великую державу, они восприняли культуру города как великую движущую силу роста и процветания государства. В X веке государство Огузов, подчинившее себе земли в среднем течении Сырдарьи, с целью укрепления своей державы и повышения эффективности управления завоеванными землями превратило несколько городов Фарабского оазиса в свои политические центры. Огузские правители не стали разрушать города с развитой городской культурой, наоборот внесли вклад в их развитие. Следует отметить, что в средневековых арабских, персидских письменных источниках есть сведения о государстве Огузов, политическими центрами которого являлись города в нижнем течении Сырдарьи. Существуют сведения о городе Жанкент (Дих-и-нау, Шахкен) - политическом центре государства Огузов в X-XI веках. Однако, недостаточность информации средневековых письменных источниках о огузских городах, расположенных в среднем течении Сырдарьи, побудило авторов к написанию данной статьи, с целью определения политических центров Огузского государства. В статье проанализированы результаты археологических исследований и письменных источников, связанных с политическими центрами Огузского государства. Структурный анализ городской культуры Огузского государства, позволил определить их роль и место в географическом пространстве Фараба.

Ключевые слова: оазис Фараб; Центральная Азия; Сырдарья; государство огузов; средневековье; средневековые города.

Н.О. Seraly¹, B.S. Sizdikov², A.A. Seraliyev³

^{1,3} Otrar State Archaeological Reserve-Museum, Shaulder, Kazakhstan

² Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkistan, Kazakhstan

Political centers of the Oguz state in the Farab oasis

Abstract. In the early Middle Ages, urban culture flourished in the southern regions of Kazakhstan. The middle flow of the Syr Darya River, where settlement and nomadic culture were found, had become a homeland for many tribes. Many states founded in the Middle Ages planned to annex the lands of the Syrdaria, where agriculture and trade flourished. The states of Samanids, Karluks, Karakhanids asserted their dominance in these areas and focused on the development of urban culture. When the Oghuz tribes conquered the lands in

the middle flows of the Syr Darya and founded a great power, they perceived the culture of the city as a great driving force behind the growth and prosperity of the state. In the X century, the Oghuz state, which subjugated the lands in the middle flows of the Syr Darya, in order to strengthen its power and improve the management of the conquered lands turned several cities of the Farab oasis into their political centers. Oghuz rulers did not begin to destroy cities with developed urban culture; on the contrary, they contributed to their development. It is necessary to note that in medieval Arab and Persian written sources there is information about the state of Oghuz. The political centers of state of Oghuz state were the cities in the lower flows of Syr Darya. There is information about the city of Zhankent (Dikh-i-nau, Shahrken), the political center of the Oguz state in the X-XI centuries. However, the lack of information in medieval written sources about the Oghuz cities located in the middle flow of the Syr Darya encouraged the authors to write this article in order to determine the political centers of the Oghuz state. The article analyzes the results of archaeological research and written sources related to the political centers of the Oghuz state. Structural analysis of the urban culture of the Oghuz state, allowed to determine their role and place in the geographical space of Farab.

Key words: Farab oasis; Central Asia; Syr Darya; Oghuz state; Middle Ages; medieval cities.

References

1. Volin S. Svedenie arabskih istochnikov IX-XVI vv. o doline reki Talas i smezhnyih rayonah [Survey of Arab sources of IX-XVI centuries about the Talas River valley and adjacent areas], Trudyi instituta istorii, arheologii i etnografii [Proceedings of the Institute of History, Archaeology and Ethnography]. 1960. P. 78-79.
2. Bartold V.V. Turkistan v epohu mongolskogo nashestiya [Turkey in the era of the Mongol invasion] (Izdatelstvo vostochnoy literaturyi, Moscow, 1963).
3. Ontustik Kazakistan oblisi tarihi jane madeniet eskertkisherinin jinagi [Collection of historical and cultural monuments of South Kazakhstan region], Otirar Audani [Otyrarsky district]. (Almaty, 2007).
4. Baypakov K.M. Kuyruktobe ejelgi Keder kalasi [The ancient city of Cuiructobe] (Almaty, 2005).
5. Akishev K.A., Baypakov K.M., Erzakovich L.B. Otrar v XIII-XV vekah [Otrar in XIII-XV centuries] (NAUKA Kazahskoy SSR, Alma-Ata 1987).
6. Mahmud al-Kashgari. Divan Lugat at-Turk. [Divan Lugat at-Turk] (Dayk-Press, Almaty, 2005).
7. Agadzhanov S.G. Ocherki istorii oguzov i turkmen Srednei Azii IX-XIII vv. [Essays on the history of Oguzes and Turkmens of Central Asia in the IX-XIII centuries] (Yilyim, Ashhabad, 1969).
8. Baypakov K.M. Vklad kochevnikov v razvitie mirovoy tsivilizatsii, sbornik materialov mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii [The contribution of nomads to the development of world civilization, a collection of materials from the international scientific conference], Oguzyi, turkmenyi i seldzhuki v gorodah Yuzhnogo Kazahstana. [Oguzes, Turkmens and Seljuks in the cities of Southern Kazakhstan] (Almaty, 2007).
9. Baypakov K.M., Hurjanov A. Ulu jibek joli jane ortagasirlik Kazakistan [The Great Silk Road and medieval Kazakhstan] (Almaty, 1992).
10. Ageeva E.I., Patsevich G.I. Iz istorii osedlyih poseleniy i gorodov Yuzhnogo Kazahstana [From the history of sedentary settlements and cities of Southern Kazakhstan], Trudyi Instituta Istorii, Arheologii i Etnografii [Proceedings of the Institute of History, Archaeology and Ethnography] (Alma-Ata, 1958).
11. Mahmud al-Kashgari. Divan Lugat at-Turk. [Divan Lugat at-Turk] (Dayk-Press, Almaty, 2005)
12. Margulan A.H. Iz istorii gorodov stroitelnogo iskusstva drevnogo Kazahstana [From the history of the cities of construction art of ancient Kazakhstan] (Izdatelstvo Akademii Nauk Kazahskoy SSR, Alma-Ata, 1960).
13. Bartold V.V. Turkistan v epohu mongolskogo nashestiya [Turkey in the era of the Mongol invasion] (Moscow 1963).
14. Arheologicheskaya karta Kazahstana [Archaeological map of Kazakhstan] (Izdatelstvo Akademii Nauk Kazahskoy SSR. Alma-Ata, 1960).
15. Taleev D.A. Sutkent Ogiz Kalasi [Sutkent City of Oghuz], Turkistan aymagindagi arheologiyalik eskertkisherdin sabaktastygi [Continuity of archeological monuments of Turkestan region.] (Turkestan. 2017).
16. Maksimova A.G., Merschiev M.S., Vaynberg B.I., Levina L.I. Drevnosti Chardaryi [Antiquities of the Chardara] (Nauka Kazahskoy SSR. Alma-Ata, 1968).
17. Kozha M., Baysarieva G.O. Farab-Otrar iyeliginin Syrdaryanin sol jagalauindago eldi mekenderi [The settlements of Farab-Otrar on the left bank of the Syrdarya], Turkistan aymagindagi arheologiyalik eskertkisherdin sabaktastygi. Haliyaralik gilimi konferensy materiyaldari [Proceedings of the international scientific conference «The continuity of archaeological monuments of the Turkestan region»] (Turkestan, 2017).

Авторлар туралы мәлімет:

Сералы Нұрлан Орынбасарұлы – ғылыми қызметкер, «Отырар мемлекеттік археологиялық қорық-музейі» РМҚК, Шәуілдір, Қазақстан.

Сиздиқов Бағдаулет Сапарбаевич – корреспондентия үшін автор, Ph.D., аға ғылыми қызметкер, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан.

Сералиев Али Алимбекович – аға ғылыми қызметкер, «Отырар мемлекеттік археологиялық қорық-музейі» РМҚК, Шәуілдір, Қазақстан.

Seraly Nurlan Orynbasarulu – Research Employee, Otrar State Archaeological Reserve-Museum, Shaulder, Kazakhstan.

Sizdikov Bagdaulet Saparbayevich – corresponding author, Ph.D., Senior Research Employee, Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkistan, Kazakhstan

Seraliyev Ali Alimbekovich – Senior Research Employee, Otrar State Archaeological Reserve-Museum, Shaulder, Kazakhstan.